

بازخوانی تطبیقی مفهوم اقتداء به سنت در پرتو بدعت و جمود فقهی

۱. دکتر رضا الهامی

استادیار گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه تبریز

نویسنده مسئول

پست الکترونیک: dr.elhami.reza@gmail.com

۲. دکتر محمدامین فرد

دانشیار گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه تبریز

پست الکترونیک: aminfard11@gmail.com

۳. دکتر عبدالرضا لطفی

استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه تبریز

پست الکترونیک: tasnim475@gmail.com

۴. سید نفی میرحسینی

دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه تبریز

پست الکترونیک: s.naghi.mir@gmail.com

چکیده

اقتداء به سنت، به عنوان مبنای دوم تشریع، همواره از دو سویه افراط و تفریط، یعنی بدعت (توسعه ناموجه دین) و جمود فقهی (توقف بر صورت‌های تاریخی)، تهدید شده است. تفاوت در چارچوب تعریف «سنت» و میزان اقتداء به سنت، سبب شده است که فقه امامیه و اهل سنت، هر یک به گونه‌ای دچار یکی از این آفت‌ها شوند. در فقه اهل سنت، رویکردهای مبتنی بر سیره خلفاء و صحابه و مصالح مرسله (به‌ویژه در مکاتبی چون مالکیه)، زمینه‌ساز انعطاف و تسهیل در مواجهه با تحولات اجرایی شده است؛ اما این رویکرد، از منظر اصولی، خطر ورود به بدعت را به همراه دارد. در مقابل، گرایش‌های سلفی‌محور، مانند دیدگاه ابن تیمیه دچار جمود فقهی شدید در

برابر مقتضیات زمان گشته‌اند. در مقابل، فقه امامیه با تأکید بر تعریف توقیفی سنت (قول، فعل و تقریر معصوم)، مرز روشنی در برابر بدعت‌های ساختاری دین ایجاد کرده است. با این حال، اعمال دقیق اصل احتیاط در امور تبدی و شبهات موضوعیه، به‌ویژه در مناسک حج، در برخی دیدگاه‌ها به جمود احتیاطی در پذیرش ابزارهای نوین منجر شده است، که این خود مانع از تحقق روح تسهیل شریعت می‌شود. راهکار متعادل، در اقتداء به سنت تفکیک میان ارکان توقیفی و ابزارهای اجرایی متغیر است تا هم‌زمان از گسترش منایع تشریع (بدعت) و توقف بر صورت‌های تاریخی (جمود) جلوگیری شود نتیجه تحقیق بیانگر آن است که تقویت اجتهاد تطبیقی و کاهش رویکردهای تعصب‌آلود، می‌تواند هم‌زمان از بدعت و جمود جلوگیری کرده و زمینه تحقق پایدار سنت در شرایط معاصر را فراهم سازد.

واژگان کلیدی: اقتداء به سنت، بدعت، جمود فقهی، فقه امامیه، فقه اهل سنت.

A Comparative Re-reading of the Concept of Following the Sunnah in Light of Bid'ah and Jurisprudential Rigidity

Following the Sunnah as the second pillar of legislation has always been threatened by two extremes: innovation (unjustified expansion of religion) and legal rigidity (adherence to historical forms). Differences in the definition of "Sunnah" and the degree of imitation have led the jurisprudence of Shi'ism and Sunnism to develop in ways susceptible to one or the other of these pitfalls.

In Sunni jurisprudence, approaches based on the conduct of the Caliphs and companions, and *masāliḥ mursalah* (unspecified public interests) – particularly in schools like Maliki – have facilitated flexibility in responding to executive developments. However, this approach, from an evaluative perspective, carries the

risk of entering into innovation. Conversely, Salafi-oriented tendencies, such as the view of Ibn Taymiyyah, have led to severe legal rigidity in the face of contemporary circumstances.

In contrast, Shi'i jurisprudence, with its emphasis on defining the Sunnah as fixed (words, actions, and approvals of the infallible Imam), has established a clear boundary against structural innovations in religion. However, the strict application of the principle of caution in ritualistic and ambiguous matters, especially in the rituals of Hajj, in some viewpoints has led to cautious rigidity in accepting modern tools, which in itself hinders the realization of the spirit of facilitating Sharia.

The balanced approach, in following the Sunnah, is to differentiate between the fixed elements and the variable executive tools, so that, simultaneously, the expansion of sources of legislation (innovation) and the adherence to historical forms (rigidity) are prevented. The results of this research indicate that strengthening interpretive jurisprudence and reducing biased approaches can simultaneously prevent innovation and rigidity, and create the conditions for the sustainable realization of the Sunnah in contemporary circumstances.

Keywords: egtedar bah sent, bedat, jomod faghehi, fagheh emamiyeh, fagheh hal sent.

Seyyed Naqi Mirhosseini Karani¹

Mohammad Amin Fard^{2*}

Reza Elhami³

Abdolreza Lotfi⁴

¹ PhD Student, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran

² Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, University of Tabriz, Tabriz, Iran; m.aminfard@tabrizu.ac.ir

³ Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, University of Tabriz, Tabriz, Iran; dr.elhami.reza@gmail.com

⁴ Associate Professor, Department of Jurisprudence and Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran; lotfi@tabrizu.ac.ir

1. Introduction

The Sunnah, as the second source of Islamic legislation after the Qur'an, is constantly threatened by two extremes: *bid'ah* (unwarranted

expansion of religion) and jurisprudential rigidity (*jumūd*, stopping at historical forms). Differences in defining the Sunnah and the scope of following it have caused Imami and Sunni jurisprudence to suffer from these afflictions in different ways. In Sunni jurisprudence, reliance on the practice of the caliphs and companions and on *maṣāliḥ mursalah*—especially in the Maliki school—has provided flexibility in facing executive changes, but from a principled perspective it risks *bid‘ah*. By contrast, Salafi-oriented tendencies, such as the view of Ibn Taymiyyah, have fallen into severe jurisprudential rigidity before the requirements of time. Imami jurisprudence, by emphasizing a *tawqīfī* definition of the Sunnah (the words, acts, and approvals of the infallible), has drawn a clear boundary against structural innovations in religion. Nevertheless, strict application of the principle of caution (*iḥtiyāt*) in devotional matters and subject-related doubts—especially in Hajj rituals—has in some views led to cautious rigidity in accepting modern means, preventing the spirit of facilitation in the Shari‘ah. The balanced solution in following the Sunnah is to distinguish between fixed, *tawqīfī* essentials and variable executive means, so that both expansion of legislative sources (*bid‘ah*) and stagnation on historical forms (*jumūd*) are avoided. The research concludes that strengthening

comparative *ijtihād* and reducing fanatical approaches can simultaneously prevent *bid'ah* and *jumūd* and provide a sustainable realization of the Sunnah in contemporary conditions.

2. Literature Review

The term *bid'ah* emerged as a theological concept in early Islamic centuries. After the spread of doctrinal disputes and the rise of currents such as the Khawārij and Murji'ah, traditionalists sought to delimit the boundary between prophetic Sunnah and religious innovation. For instance, in the late first century, Ibrahim al-Nakha'i considered answering the Murji'ah's question "Are you a believer?" to be *bid'ah*. By contrast, the concept of *jumūd* did not appear clearly in jurisprudential literature until the fourth and fifth centuries AH; it was mostly known as blind imitation of predecessors or lack of *ijtihād* in variables. In the middle Islamic centuries, Ibn Taymiyyah's expansion of the scope of *bid'ah* and his treatment of executive methods as *tawqīfī* caused rigidity, while Shatibi and his followers separated rational innovation from *bid'ah*. Imami scholars hold that in worship, what constitutes the essence and reality of the act—such as bowing and prostration—is *tawqīfī*, but other matters, including conditions, tools,

forms, or customary acts that contribute to the realization of worship, may be delegated to custom and reason. Modern studies have examined *bid'ah*, *ijtihād*, and innovation, but most previous studies have merely defined *bid'ah* or criticized *jumūd*. The present article poses a three-stage integrated question: how can one follow the Sunnah while preserving *tawqīfiyāt* and simultaneously avoiding both *bid'ah* and *jumūd*?

3. Methodology

This study employs a comparative, analytical, and conceptual method. It examines primary sources of Imami and Sunni jurisprudence, works on *uṣūl al-fiqh*, legal maxims, and selected contemporary studies. The analysis focuses on key principles: *tawqīf*, *iḥtiyāt*, reason (*'aql*), *maṣāliḥ mursalah*, *istiḥsān*, custom (*'urf*), and *sadd al-dharā'i'*. It also uses case examples from Hajj rituals, including *ramy al-jamarāt* on upper floors, *ṭawāf* on the roof or upper levels of Masjid al-Ḥarām, and engineering expansions around the Ka'bah. The article compares how each school distinguishes between fixed essentials and variable executive means, and how this distinction affects the judgment of *bid'ah* or *jumūd*.

4. Results and Discussion

The study first clarifies key concepts. *Bid'ah* is introducing something into religion after its completion, while *jumūd* is insistence on historical forms at the expense of the spirit of the Shari'ah. Following the Sunnah has two levels: legislative Sunnah (principles and essentials) and executive Sunnah (qualities and instances). The first is immutable and shared by both schools; the second may change with circumstances. In Imami jurisprudence, the principle of *tawqīf* strongly protects worship from *bid'ah*. However, excessive caution in subject-related matters can lead to *jumūd*. For example, some Imami jurists have adopted a cautious view regarding *tawāf* on upper floors because the customary meaning of “around the House” (*ḥawl al-bayt*) may be doubted. Yet reason and custom are valid for discovering the subject and applying the ruling, not for independent legislation. The rule of no harm (*nafy al-ḥaraj*) allows tools and forms to change when hardship arises. Therefore, if the essentials of *tawāf*—seven circuits, intention of nearness to God, continuity, and going around the House—are preserved and the customary subject is realized, changing the level or route is not *bid'ah*; rather, refusing it despite hardship may itself be a form of *jumūd*.

In Sunni jurisprudence, the Maliki school uses *maṣāliḥ mursalah* as a main tool for new issues, as in the official collection of the Qur'an, which was not done in the Prophet's time but was necessary for preserving religion. The Hanbalis restrict *maṣāliḥ mursalah* and rely on *sadd al-dharā'i'*, giving priority to preventing corruption over attracting benefit. This excessive caution became a root of conservative rigidity. The Hanafis reject *maṣāliḥ mursalah* as an independent source but use *istiḥsān* and custom, thus achieving a middle path. The Shafī'is reject both *maṣāliḥ mursalah* and *istiḥsān*, considering them speculative legislation. Ibn Taymiyyah treats the practice of the righteous predecessors as an almost *tawqīfī* criterion, so many customary matters without precedent in early Islam are labeled *bid'ah*. Shatibi, by contrast, distinguishes real *bid'ah* (contrary to definitive text) from additional *bid'ah* (excess in quality) and insists that non-*tawqīfī* means that facilitate a legitimate act should not be absolutely called *bid'ah*. Nawawi accepts "good *bid'ah*" in the domain of means, such as compiling hadith books.

The comparative analysis shows that Sunni jurisprudence often expands the Sunnah to include the practice of the caliphs and companions and accepts new sources, which enables flexibility but risks *bid'ah*. Imami

jurisprudence limits the Sunnah to the words, acts, and approvals of the infallible, which prevents *bid'ah* but may lead to rigidity in executive forms. For instance, the expansion of Masjid al-Ḥarām under ‘Umar and ‘Uthman is considered *Sunnah Rāshidah* by Sunnis, while Imamis regard it as permissible if based on reason and benefit, not as an independent legislative source. Similarly, *ramy al-jamarāt* on multiple levels is allowed by many Sunnis, while some Imamis prohibit it out of caution. Yet if the goal is facilitation and harm avoidance, it falls under permissible means, not *bid'ah*. The same applies to *ṭawāf* on upper floors: *tawqīf* pertains to the essence of worship, not to its temporal and spatial containers, which follow customary change.

The article concludes that both approaches have strengths and weaknesses. Imami caution protects religion from false *bid'ah* but may fall into *jumūd* due to unnecessary precautions. Sunni flexibility preserves the performance of rituals on a large scale and avoids rigidity but may fall into *bid'ah* by expanding legislative sources. The balanced solution is to distinguish between *tawqīf* essentials and variable executive means. It is recommended to strengthen comparative *ijtihād* by studying Sunni juristic views on shared principles such as *lā ḍarar* and *naḥy al-ḥaraj*; to reduce fanaticism and

excessive caution; and to apply *maqāṣid* in interpretation and application, not as an independent source of legislation. This would allow the Sunnah to be followed authentically while responding to contemporary needs, especially in Hajj as a symbol of Islamic unity.

Keywords: bid'ah; comparative ijtihād; following the Sunnah; Imami jurisprudence; jumūd; Sunni jurisprudence

مقدمه و بیان مساله

در منظومه فقه اسلامی، سنت نبوی (ص) به عنوان دومین منبع اصلی پس از قرآن کریم، جایگاهی بنیادین دارد. با این حال، نحوه مواجهه با این سنت، همواره چالش برانگیز بوده و منجر به ظهور دو جریان متقابل افراط و تفریط گردیده است. یکی بدعت، عبارت است از اینکه چیزی را به دین اضافه کنند یا از آن بکاهند، به گونه‌ای که گمان شود از دین است، در حالی که اصل و پایه‌ای در دین ندارد، و دیگری «جمود» که به معنای اصرار بر صورت

تاریخی و قالب‌های سنتی یا مرسوم اجرای سنت، به بهای نادیده گرفتن روح شریعت و تحولات زمان است

در مواجهه با تحولات و نوآوری‌های دینی، سه رویکرد کلی قابل شناسایی است: نخست، جمود بر الگوی دینداری عصر پیامبر و اصالت‌بخشی به شکل نخستین دین؛ دوم، پذیرش نوآوری‌ها در چارچوب تفسیر، تأویل و استناد آنها به اصول معتبر دینی؛ و سوم، پذیرش انعطاف‌پذیری و چندگونگی در شیوه‌های دینداری متناسب با شرایط زمان و جامعه (مرکز دائرة المعارف، ۱۳۹۹: ۱۱/۲۱۶).

این پژوهش در پی آن است که با بررسی تطبیقی مبانی اصولی در فقه امامیه و منابع معتبر اهل سنت، مرز دقیقی میان اقتداء صحیح به سنت و سقوط در دام جمود یا بدعت ترسیم نماید. مسئله اساسی این پژوهش آن است که مرز میان اقتداء صحیح به سنت با توجه به این دو آفت چگونه ترسیم می‌شود؛ به‌ویژه با در نظر گرفتن تفاوت مبانی فقهی امامیه و اهل سنت در تعیین حدود توقیف و اجتهاد.

نمونه‌های تاریخی همچون رمی جمرات در طبقات فوقانی، طواف بر بام مسجدالحرام و توسعه‌های مهندسی در اطراف بیت‌الله، نشان می‌دهد که اهل سنت در بسیاری از مقاطع نوآوری را در محدوده غیرتوقیفی مجاز دانسته‌اند؛ در حالی که بخشی از فقهاء امامیه، بر اثر احتیاط مفرط در صیانت از توقیف، در انجام برخی شعائر این ابداعات نوین را ممنوع شمرده‌اند.

از این رو، پرسش پژوهش حاضر چنین صورت‌بندی می‌شود:

الف) معیار تفکیک میان اجتهاد مشروع و بدعت ممنوع در اقتداء به سنت چیست؟
 ب) در تطبیق میان فقه امامیه و اهل سنت، کدام نظام فقهی توانسته است توازن مطلوب میان محافظت از سنت و اجتهاد عقلایی را حفظ کند؟
 مسئله تحقیق در پی پاسخ به این پرسش‌هاست تا الگویی متعادل و بی‌طرفانه از «اقتداء واقعی به سنت» در مرز میان بدعت و جمود ارائه نماید.

پیشینه تحقیق

واژه «بدعت» از آغاز قرون اسلامی به عنوان مفهومی کلامی در منازعات نخستین مسلمین مطرح شد که پس از گسترش اختلافات اعتقادی و ظهور جریان‌های فکری همچون خوارج و مرجئه، و محدثان در صدد تحدید مرز میان سنت نبوی و نوآوری‌های دینی برآمدند مانند اینکه در اواخر قرن اول، ابراهیم نخعی پاسخ دادن به این پرسش مرجئه را که «آیا تو مؤمن هستی؟» بدعت دانسته است (ابی شبیه، ۱۴۰۹: ۱۶۹/۶). ولی در مقابل، مفهوم «جمود» تا قرن‌های چهارم و پنجم هجری در ادبیات فقهی ظهور روشنی نداشت و بیشتر در قالب «تقلید کورکورانه از سلف» یا «عدم اجتهاد در متغیرات» شناخته می‌شد (مکارم شیرازی، ۱۴۳۲: ۲۴۶/۱-۲۴۷) در میانه قرون اسلامی عملکرد ابن تیمیه با توسعه دایره بدعت و توقیفی کردن شیوه‌های اجرایی سبب جمود شده در حالی که شاطبی و پیروان او نوآوری عقلایی را از بدعت جدا کردند در مقابل، امامیه معتقدند در عبادات، آنچه مقوم ماهیت و حقیقت عبادت است مانند رکوع و سجود توقیفی است ولی غیر آن اما آنچه از شروط، ابزار، قالب یا فعل عرفی در تحقق عبادت است می‌تواند به عرف و عقل واگذار شود (وحید بهبهانی، ۱۳۸۴: ۱/ ۴۸۱).

مطالعه تطبیقی منابع اهل سنت و امامیه در زمینه بدعت و جمود واقتداء به سنت، نشان می‌دهد که پژوهش‌های قابل توجهی در این حوزه شکل گرفته که در ادامه، شماری از این تحقیقات به‌عنوان نمونه ذکر می‌گردد.

الف. مطالعات جدید در حوزه بدعت و جمود از نگاه فقه اهل سنت

۱. خالد الغفوری در مقاله «السنة والبدعة» مجله رساله التقرب، رمضان ۱۴۱۳ق، ص ۱۸۸-۱۹۴ به بررسی تطبیقی مفهوم بدعت در مذاهب اسلامی پرداخته و دو رویکرد اصلی را تبیین می‌کند دیدگاه اول: ذم مطلق بدعت و دیدگاه دوم: تقسیم بدعت به احکام پنج‌گانه او با استناد به شافعی، عز بن عبدالسلام و شهید ثانی نشان می‌دهد که بدعت می‌تواند دارای مفهومی نسبی و اجتهادی باشد که یا حسن باشد یا قبیح و غیر شرعی.

۲. احمد الشرباصی در مقاله «السنة والبدعة»، مجله الأهر، مجلد ۲۸، ۱۳۷۶ق، ص ۹۱۱-۹۱۷ در این مقاله با تحلیل لغوی و حدیثی اصطلاحات، توضیح می‌دهد که «سنة» در اصل تشریع عام و قابل اقتداء است او در تبیین مفهوم «بدعة» به تفکیک میان بدعت لغوی و بدعت شرعی می‌پردازد و بدعت را به حسنه و سیئه تقسیم کرده و «نعمت البدعة» عمر را نمونه بدعت لغوی محمود دانسته است او بر ضرورت بصیرت علماء در دعوت به سنت تأکید می‌کند تا اجتناب از بدعت به جمود در دین نینجامد این دیدگاه در حقیقت کوششی برای تفسیر معتدل مفهوم بدعت در فقه اهل سنت و گشودن فضای اجتهاد مشروع است.

ب. مطالعات فقهی-اصولی معاصر در حوزه امامیه

۱. محمد عرب صالحی در مقاله «تاریخ‌مندی شریعت؛ بدعت یا نوآوری» مجله کتاب نقد

۱۳۸۹ ص ۷۱-۱۰۵

ایشان با نقد نظریه تاریخی شدن احکام، تمایز میان پویایی فقه و بدعت را تبیین کرده است که تاریخی کردن احکام به معنای ابداع تشریع جدید است و با روح اجتهاد امامیه ناسازگار است زیرا اجتهاد کاشف است نویسنده بر توقیفیت احکام و امکان تحول موضوعات عرفی تأکید دارد و بدعت را خروج از مرجعیت شارع معرفی می‌کند.

۲. علی هنرمند در مقاله «نسبت بدعت با تأسیسات مدنی نوپدید» فصلنامه علمی فقه و مبانی حقوق اسلامی ۱۴۰۰ ص ۱۷۳-۱۸۸

به بررسی تفاوت مفهومی بدعت و نوآوری پرداخته و معیارهای تمایز این دو را تحلیل می‌کند. وی با تبیین مبانی فقهی، نهادهایی مانند انتخابات و مجمع تشخیص مصلحت نظام را از مصادیق نوآوری‌های سازگار با فقه شیعه دانسته و آن‌ها را خارج از دایره بدعت ارزیابی می‌کند.

۳. محمدرضا شاکری در مقاله «بازشناسی بدعت از اجتهاد و علل و عوامل شکل‌گیری آن از منظر فریقین» مجله پژوهش‌های اعتقادی کلامی ۱۴۰۱ ص ۱۰۱-۱۱۸

مفهوم بدعت را در برابر اجتهاد مشروع بررسی کرده‌اند نویسنده تأکید دارد که در فقه امامیه، اجتهاد تنها در پرتو مکتب معصومین و نصوص است و خروج از آن موجب بدعت تشریعی می‌شود در حالی که در فقه اهل سنت، به کارگیری قیاس، استصلاح و استحسان بدعت نیست و این مقاله با تمرکز بر منشأ تاریخی بدعت و آثار اجتماعی آن، زمینه نظری تفکیک میان اجتهاد مشروع و جمود فقهی را فراهم کرده است.

۴. رسول چگینی در مقاله «بازخوانی بنیادین مفهوم سنت و بدعت از منظر اهل بیت (ع)» مجله نشریه کلام اسلامی ۱۴۰۳ ص ۷۳-۹۷

که به بررسی ماهیت و گونه‌شناسی این دو مفهوم در روایات پرداخته است. وی با تفکیک سنت و بدعت به دو حوزه دینی و عرفی، نشان می‌دهد که نوآوری در دین از دیدگاه اهل بیت (ع) مذموم است، در حالی که سنت‌های عرفی هماهنگ با آموزه‌های دینی می‌تواند مورد تأیید و تشویق قرار گیرد.

افزون بر پژوهش‌های یادشده، آثار متعدد دیگری نیز در موضوع بدعت، اجتهاد و نسبت آن با پویایی یا جمود فقهی و اقتداء به سنت منتشر شده است که به جهت رعایت اختصار، تنها به مهم‌ترین و مرتبط‌ترین آن‌ها اشاره شد.

تمایز در مسأله

اغلب پژوهش‌های پیشین - چه در امامیه و چه در اهل سنت - صرفاً به تعریف بدعت یا نقد جمود و مسأله اجتهاد پرداخته‌اند؛ اما مقاله حاضر یک پرسش تلفیقی سه‌مرحله‌ای دارد که چگونه می‌توان در اقتداء به سنت، ضمن حفظ توقیفیات، از بدعت و جمود هم‌زمان برکنار ماند؟

۱. مفهوم‌شناسی بدعت، جمود، اقتداء؛ تبیین تفاوت‌ها با استناد به منابع

لغوی و فقهی

۱،۱ تعریف لغوی و اصطلاحی «بدعت»

۱،۱،۱ معنای لغوی

واژه بدع در اصل به معنای پدید آوردن چیزی بدون نمونه پیشین و الگو است از جنس «اختراع ابتدایی» است و البدعه در اصطلاح شرعی به معنای رخدادی نو در دین پس از کامل شدن آن است (جوهری، ۱۴۰۷: ۳ / ۱۱۸۴).

۲,۱,۱ معنای اصطلاحی در فقه و کلام

مفهوم اصطلاحی بدعت، بسته به هر مکتب، تفاوت ظریفی دارد. الف: دیده گاه اهل سنت: بدعت آن چیزی است که خدا و پیامبر تشریع نکرده باشند و در دین سابقه‌ای ندارد بلکه پس از کامل شدن دین پدید آمده است خواه بدعت حسن باشد یا قبیح (ابن تیمیه، ۱۴۱۶: ۳۱ / ۳۶). یا طبق تعریف دیگر بدعت، راه و روشی نوپدید در دین است که شبیه طریق شرعی ساخته شده و هدف از آن تقرب به خدا تلقی می‌شود (شاطبی، ۱۴۱۲: ۴۹/۱). این تعاریف دامنه وسیعی دارد و گاه شامل استحسانات یا امور مبتنی بر عرف نیز می‌شود. بسیاری از متقدمین اهل سنت (به ویژه سلفی‌ها) هر گونه اضافه به مناسک سنتی را مردود می‌دانند، مگر دلیل و اصل شرعی داشته باشد (عسقلانی، ۱۴۲۶: ۵ / ۴۴۸). ب: دیده گاه فقه امامیه: در فقه امامیه، بدعت بیشتر ناظر بر افزودن یا کاستن از ارکان و شروط شرعی یا امور تعبیدی است که شارع مقید به آن بوده است و دلیل و نص شرعی بر این تصرف وجود ندارد بدعت در اینجا باید با «مصلحت مرسله» یا «استحسان» (که مبنای فقهی ندارند) تفاوت داشته باشد مانند تغییر کیفیت عبادت‌هایی که نص معتبر دارد، چنین دخالتی بدعت محسوب می‌شود حتی اگر انگیزه آن خیرخواهانه باشد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۰۲/۷۱-۲۰۳).

۲,۱ مفهوم «جمود» و رابطه آن با سنت

الف: جمود فقهی بر مبناء فقه شیعه: جمود در اینجا به معنای عدم انعطاف فقهی در برابر تغییر شرایط عینی و اصرار بر شیوه اجرای سنتی است، حتی زمانی که آن شیوه موجب حرج (مشقت غیر قابل تحمل) گردد یا هدف اصلی شریعت را به خطر اندازد جمود فقهی حالتی است که فقیه، به دلیل غلبه ظواهر روایات یا احتیاط افراطی، از کاربرد قواعد اصولی (نظیر قاعده نفی حرج، قاعده تسهیل، یا ملاک‌های عقلایی متصل به حکمت شارع) خودداری می‌کند (حسینی خراسانی، ۱۳۸۴: ۲۰-۲۲). یکی از مظاهر جمود فقهی، آن است که فقیه بر لفظ و قالب ظاهری متوقف شود مثل اینکه ابزار اجرای احکام را در حکم مقاصد شرعی دانسته و آن‌ها را توقیفی تلقی کند؛ در حالی که این امور از سنخ عقلایی و تابع مصالح متغیر زمان‌اند چنین توقیف‌گرایی بی‌مورد، موجب حرج و تعطیل مقاصد شریعت می‌شود و با روح اجتهاد پویا منافات دارد (طوسی، بی‌تا: ۴۷-۴۸).

بنابراین، استفاده از سازه‌های طبقاتی و پل‌های متعدد برای رمی جمرات یا طواف طبقاتی، اگر هدف آن تسهیل وصول به مصلحت شرعی و حفظ جان زائران باشد، در چارچوب فقه مقاصدی نمی‌تواند مصداق بدعت باشد؛ بلکه ترک این امور و اصرار بر شکل تاریخی اجرا با وجود خطرات جانی، خود می‌تواند نوعی جمود نسبت به دین تلقی شود. بنابراین اسلام برای حفظ جاودانگی و پاسخگویی به نیازهای متغیر جوامع، نیازمند همگامی با مقتضیات زمان و مکان است. در این میان، «عرف صحیح» به عنوان ابزاری تأیید شده، بستری برای به‌روزرسانی احکام و تامین نیازهای معنوی و اجتماعی فراهم کرده و در ردیف ادله اجتهادی قرار می‌گیرد. (آیتی، ۱۴۰۲: ۲۶۱)

ب: جمود در دیدگاه عامه: بعضی بدعت‌ها مربوط به امور عرفی است از این جهت که مردم این امور عرفیه را همانند مسائل عبادی می‌پندارند و در نتیجه بر صورتی که شرع آن را قصد نکرده جمود می‌ورزند در حالی که مراد شارع، مصالح و اهدافی است که بر آن مترتب می‌شود بنابراین جمود اشتباه گرفتن امور عرفی با امور تعبّدی است (شاطبی، ۱۴۱۲: ۵۶/۱) مانند اینکه در صدر اسلام، مسلمانان در فضاهای باز با آب جاری وضو می‌گرفتند. این هیئت اجرایی در زمان پیامبر یک عرف محیطی بود، نه جزء عبادت شرعی پس تغییر ابزار (مثل شیر آب یا لوله کشی) نه فقط بدعت نیست بلکه اگر موجب راحتی و حفظ مصلحت شود، خود جزء مقاصد است این جمودی است که بعضی علماء اهل سنت مانند ابن تیمیه دچار آن شده اند. این موضع مانع از پذیرش نوآوری‌های عقلایی در عبادات یا امر به معروف اجتماعی گردید مانند ورود حجره پیامبر اسلام به مسجد توسط ولید یک حادثه جدید بوده که در عهد نبوی و خلفای راشدین چنین چیزی وجود نداشته است و ورود حجره به مسجد اقدام متأخر اموی است و هیچ صحابی آن را ندیده و تأیید نکرده است افعال پیامبر منشأ تشریع اند، و عبادات توقیفی اند هر گونه توسعه فضایی یا هیئت جدید که او نکرده، ما نباید انجام دهیم این همان مبناء ابن تیمیه است (ابن تیمیه، ۱۴۱۶: ۲۷/۴۲۰).

۳،۱ مفهوم «اقتداء به سنت» و قلمرو آن

اقتداء به سنت (سیره عملی معصومین) دو سطح دارد:

الف: سنت تشریعی (اصول و ارکان): آنچه جزء دین است و تغییر آن محال است (مانند ارکان حج). اقتداء در اینجا به معنای حفظ کامل آن است که این اصل مشترک میان امامیه و اهل سنت است

ب: سنت اجرایی (کیفیات و مصادیق): شیوه اجرای یک حکم در زمان خاص، که ممکن است در زمان دیگر با تغییر شرایط قابل تغییر باشد. اینجا است که تفاوت میان تعبد محض و تعبد مقید به مصلحت آشکار می شود.

۲. مبانی اصولی و قواعد فقهی امامیه و اهل سنت در مواجهه با متغیرات زمان و مکان

این فصل به بررسی زمینه های اصولی می پردازد که باعث می شود دو مکتب در مواجهه با یک پدیده جدید رویکردهای متفاوتی اتخاذ کنند.

۱,۲ مبانی اصولی امامیه در مواجهه با متغیرات

فقه امامیه بر چهار رکن اصلی استوار است: کتاب، سنت، عقل و اجماع که نحوه استنباط از این ارکان در مواجهه با نوآوری ها تعیین کننده است .

۱,۲ اصل احتیاط و تعبد در عبادات

در فقه امامیه، اصل بنیادی در عبادات، «تعبد» است که عبادت را حوزه ای «توقیفی» می داند که هرگونه دخالت عقل یا عرف در تعیین کیفیت آن بدون نص، فاقد حجت شرعی است (میرزای قمی، ۱۴۳۰: ۲۸۲/۱). حال اگر شک در صحت یا مطلوبیت عملی به وجود آید،

قاعده احتیاط حکم می‌کند که طبق احتمال صحیح انجام شود (خوئی، ۱۴۱۹: ۴/۳). تاثیر این اصل موجب می‌شود در مواردی که اجرای یک مناسک سنتی (مثل طواف) به شکل جدید (مثلاً طبقات) شبهه‌ای در تحقق عرفی آن ایجاد شود، احتیاطاً از اجرای آن صرف نظر شود یا به سمت توقف و عدم مشروعیت متمایل گردد همین مبنای احتیاط در عمل عبادی، موجب شده است که برخی فقیهان امامیه نسبت به «طواف در طبقات» دیدگاه احتیاطی اتخاذ کنند (حکیم، ۱۴۲۸: ۱/۱۱۷). بنابراین در فقه امامیه، اصل تعبد مانع عقلانیت مفرط در عبادات است، و اصل احتیاط حافظ صدق موضوع شرعی در صورت تحوّل عرفی است.

۲،۱،۲ نقش عقل و مصلحت (حکمت شارع)

در امامیه، عقل حجیت ذاتی دارد، اما نه از باب تشریع مستقل، بلکه از باب کاشفیت از حکم شارع در حالی که عده‌ایی از اهل سنت مصلحت را منبع مستقل تشریع می‌دانند و بعض دیگر کارکرد مصلحت را همانند عناوین ثانویه قلمداد کرده‌اند (شاطبی، ۱۴۱۷: ۸/۲) لکن امامیه عقل را فقط کاشف از حکم می‌داند، نه جاعل لذا مصالح، مرسله نیستند بلکه مذکره و کاشفه از ملاک شرعی‌اند (نائینی، ۱۳۷۶: ۵۹/۳).

بنابراین با وجود نفوذ عقل در استنباط (به عنوان کاشف از مراد شارع)، پذیرش «مصالح مرسله» (مانند اهل سنت) به صورت مستقل، در فقه امامیه مورد تردید است. با این حال، عقل به عنوان قاعده کشف کننده احکام جاری است که قاعده نفی حرج، صورت شرعی همین کشف است که اجازه می‌دهد در صورت بروز مشقت نوعی یا شخصی، ابزار و شکل اجرای سنت تغییر یابد بنابراین، توسعه جمرات، تسهیل طواف، یا نوآوری‌های عقلایی در عبادات غیر توقیفی، نه تنها بدعت نیستند بلکه مصداق امثال معذور شارع است.

۳،۱،۲ حجیت عرف و محدوده آن

عرف یکی از راه‌های عقلایی فهم موضوعات شرعی و تطبیق احکام با تحولات اجتماعی است (ایزدی فو و همکاران، ۱۳۸۸: ۴۵) با این قید که در امامیه، عرف هرگز در قلمرو تشریع مستقل دخیل نیست، بلکه صرفاً کاشف از مراد شارع است در علم اصول، «عرف» به معنای ادراک و رفتار مشترک عقلاء است که در فهم موضوعات و الفاظ نقش دارد، نه در جعل و تشریع حکم (همان، ۵۷۵/۴) این تفاوت زیربنای تمایز میان امامیه و اهل سنت در میزان دخالت عرف است.

عرف در دو حوزه معتبر است:

الف) تشخیص موضوعات (مانند ضرر، حرج، مال، «حول البیت»)

ب) تطبیق حکم بر مصداق جدید

بنابراین اگر عرف آن را تغییر ماهیت بداند، بدعت خواهد بود (افتخاری گلپایگانی ۱۳۷۶: ۵۲۶/۱).

۲،۲ مبانی اصولی اهل سنت در مواجهه با متغیرات

اهل سنت علاوه بر کتاب، سنت، اجماع و قیاس، از اصولی چون مصالح مرسله، استحسان، عرف و سدّ ذرائع بهره می‌گیرند. همین اختلاف در درجه اعتبار این اصول، موجب تفاوت در «بدعت» و «جمود» شده است.

۱،۲،۲. مصالح مرسله و استحسان

الف) مالکیه

مصالح مرسله در دیدگاه مالکیه ابزار اصلی پاسخ‌گویی به مسائل جدید است هنگامی که نصوص خاصی برای موضوعی جدید وجود ندارد، فقیه با اتکا به عقل و مقاصد کلی شریعت، خلأ موجود را پر می‌کند مانند جمع‌آوری قرآن به شکل یک مصحف رسمی که در زمان پیامبر انجام نشده بود ولی صحابه آن انجام دادند چون برای حفظ الدین ضروری بود بنابراین‌آوری در وسایل عبادات (مثل توسعه جمرات یا ابزار آموزشی) مجاز است، مادامی که به «حفظ دین و نفس» کمک کند (ابن عاشور، ۱۴۲۵: ۲/۲۴۴) طبق همین مبناء در فقه مالکی، نوآوری در وسایل مشروع است، مادامی که به یکی از مصالح خمس خدمت کند.

ب) حنبلیه

حنبلیان مصالح مرسله را محدود می‌کنند این تیمیه و ابن قیم فقط مصالح مندرج در مقاصد قطعی را معتبر می‌دانند و از پذیرش مصالح ظنی یا محتمل که اساس انعطاف فقهی مالکی است خودداری می‌کنند آنان معمولاً به جای اصطلاح «مصالح مرسله»، از قاعده‌ی سدّ الذرائع (بستن راه‌های منجر به مفسده) بهره می‌گیرند به این بیان که درء المفسده (که سدّ الذرائع ابزار آن است) بر «جلب المصلحه» (که اساس مصالح مرسله است) اولویت دارد (ابن القيم، ۱۴۱۱: ۳/۱۰۹). در نتیجه، فقه حنبلی بیش از آن که بر کشف مصلحت جدید تکیه کند، بر پیشگیری از فساد احتمالی تمرکز دارد؛ همین احتیاط مفرط، ریشه‌ی نوعی جمود محافظه‌کارانه در مبانی این مذهب شد.

ج) حنفیه

حنفیه مصالح مرسله را به عنوان منبع مستقل نمی‌پذیرند، اما استحسان را جایگزین آن می‌کنند. استحسان یعنی ترجیح مصلحت خاص بر قیاس عام در موارد ایجاد حرج در نتیجه حنفیه

اصرار دارند که «مصالح مرسله» (مصلحتی که نص خاصی ندارد) باید تحت دلیل کلی شریعت باشد، نه اینکه خود دلیلی مستقل باشد با وجود رد اصطلاحی، حنفیه بیشترین کارکرد مصالح مرسله (که همان جلب مصلحت و رفع حرج است) را از طریق اصول زیر انجام می‌دهند (زحیلی، ۱۴۰۹: ۵۱۸۷/۷).

۱. الاستحسان (مهم‌ترین جایگزین)

استحسان عبارت است از ترجیح مصلحت خاص بر قیاس عام که این مصلحت خاص در واقع نوعی مصالح مرسله است، با این تفاوت که مصالح مرسله (مالکیه) در مورد احکام کلی جدید به کار می‌رود (مانند وضع قوانین حکومتی) ولی استحسان (حنفیه) در موارد جزئی به کار می‌رود که اجرای قاعده عام قیاسی در آن ایجاد حرج می‌کند مانند بیع العربون (پرداخت بخشی از پول به عنوان پیش‌پرداخت در بیع سلف با شرط این که اگر معامله انجام نشد، آن مبلغ به فروشنده برسد. این نوع معامله بر اساس قیاس کلی (که در آن باید عوض و معوض در قرارداد مشخص باشد) نوعی اکل مال به باطل تلقی می‌شد و فاسد بود اما حنفیه، با استفاده از استحسان، آن را مشروع دانستند عدول از قیاس عام در این مثال به دلیل وجود مصلحت خاص و حاجت عرفی است که مردم در معاملات نیازمند انعطاف هستند و اگر چنین صورتی منع مطلق شود، مشقت و حرج پدید می‌آید، (سرخسی، ۱۴۱۴: ۱۴۵/۱۰).

۲. العرف

حنفیه به عرف (که خود یکی از ابزارهای مهم کشف مصلحت عرفی است) وزن و اعتبار بالایی می‌دهند تا جایی که قاعده مشهور آن‌ها این است «المعروف عرفاً کالمشروط شرطاً» (آنچه در عرف شناخته شده است، مانند آن است که در قرارداد شرط شده باشد) (زین

الدین، ۱۴۱۹: ۸۵/۱) این اهمیت به عرف، به حنفیه اجازه می‌دهد تا مسائل مستحدثه ناشی از تغییر زمان و مکان را با تکیه بر مصلحت عرفی حل کنند.

(د) شافعیه

شافعی مصالح مرسله و استحسان را رد می‌کند، زیرا آن را تشریع ظنی می‌داند (شافعی، ۱۳۵۸: ۵۰۷/۱) شافعی در میان این دو دیدگاه، موضعی میانه دارد؛ نه مانند ابوحنیفه به قیاس تکیه فراوان می‌کند و نه همچون مالک در برابر آن موضع مخالفت‌آمیز دارد، بلکه رویکردی معتدل و بینابین اختیار کرده است. است (مطهری، بی تا: ۱۱۳/۱).

۲،۲،۲. قاعده سدّ ذرائع

سدّ ذرائع یعنی بستن راه‌هایی که احتمال دارد به فساد بینجامند این قاعده میان مذاهب نقش متفاوتی در ایجاد بدعت یا جمود دارد این قاعده بر پایه‌ی منطق احتیاط شرعی و حفظ مقاصد کلیه شکل گرفته است؛ یعنی شارع علاوه بر منع ذات فساد، راه‌های منتهی به آن را نیز می‌بندد تا مصلحت دین و جامعه محفوظ بماند (القرافی، بی تا، ۳۳/۲).

الف: مالکیه

سدّ ذرائع در مالکیه اعتدالی است بنابراین اگر نوآوری عرفی به فساد منجر شود، سدّ می‌شود ولی اگر به مقصد شریعت کمک کند، پذیرفته می‌شود (ریسونی، ۱۴۱۲: ۷۴) مثال: توسعه زیرساخت‌های حج (مثل پل‌های رمی جمرات) از باب رفع حرج و حفظ نفس، جایز است؛ چون ذریعه به فساد نیست بلکه به مقصد مشروع منتهی می‌شود.

ب: حنبلیه

سدّ ذرائع در این مذهب بسیار گسترده اعمال می‌شود و هر تغییر در شکل تاریخی عبادت، احتمال بدعت تلقی شده و سدّ می‌گردد ولی طبق دیدگاه حنبلی بر این اساس، هر عمل جدید که ظاهراً مباح است ولی ممکن است به بدعت یا تشبّه غیرمسلمین منتهی شود، منع می‌گردد به تعبیر وی، «سدّ الذرائع» یکی از پایه‌های حفظ توحید و سنت سلف است (ابن تیمیه، ۱۴۱۹: ۲۷۹/۲) این رویکرد، در حوزه عبادات، اغلب منجر به جمود عملی می‌شود.

ج: شافعیّه

مطابق دیدگاه شافعی که تنها نص، اجماع و قیاس صحیح منابع مشروع است و هر قاعده دیگری که باب تشریع ظنی بگشاید، فاقد حجیت است بنابر همین مبنا مصالح مرسله و سدّ ذرائع مردود است زیرا هر دو متکی بر ظن مصلحت یا مفسده هستند بنابراین در فقه شافعی، سدّ ذرائع قاعده‌ای مستقل محسوب نمی‌شود، بلکه حداکثر تبعی از مقاصد نصوص قطعی در باب مفسد است (الجوینی، ۱۴۱۸: ۴۵/۲) شافعیّه سدّ ذرائع را به دلیل ظنی بودن رد کردند در نتیجه هر بدعت ظاهری در مظانّ حرمت واقع می‌گردد این رویکرد منجر به جمود نصی می‌شود.

د: حنفیه

حنفیه رویکرد میانه دارند حنفیان نه مانند مالکیه آن را می‌پذیرند، و نه مانند شافعیّه کاملاً ردّ می‌کنند؛ بلکه از مسیر «استحسان» همان کارکرد سدّ ذرائع را تحقق می‌بخشد حال اگر مفسده محقق باشد، منع می‌کنند و اگر فقط احتمال ضعیف باشد، مصلحت خاص مقدم است (به‌ویژه در استحسان) بنابراین حنفیه با حفظ چارچوب قیاس و استحسان، تنها ذریعه‌ای را می‌بندند که فسادش عرفاً محقق باشد؛ بدین‌سان، بین محافظت از سنت و توان پاسخ‌گویی

فقه به نیازهای جدید تعادل برقرار کردند به بیان دیگر ردّ مطلق سدّ ذرائع در شافعیّه منشأ جمود نصی، و پذیرش مقید آن در حنفیّه منشأ رویکردی میانه در استنباط شد.

۳. مبانی اهل سنت در نسبت بدعت و جمود با سنت

اندیشمندان اهل سنت در تعریف بدعت، رویکردهای متفاوتی اتخاذ کرده‌اند.

۳،۱ بدعت و جمود در نظر ابن تیمیه (محافظه کاری شدید)

ابن تیمیه (۷۲۸-۶۵۲ هـ.ق) به دلیل تأکید شدید بر «توحید خالص» و مقابله با شرک‌های رایج زمانه خود، موضعی بسیار سخت گیرانه نسبت به هرگونه نوآوری اتخاذ کرد و بدعت را هر چیزی می‌داند که در زمان پیامبر (ص) یا خلفای راشدین وجود نداشته است. در نظر او، سیره سلف صالح (که شامل خلفای اربعه و دیگر صحابه می‌شود) یک معیار تقریباً توقیفی برای سنجش صحت اعمال بعدی است (ابن تیمیه، ۱۴۱۶: ۴/۱۵۵).

سخت‌گیری او منجر به آن می‌شود که بسیاری از اموری که از نظر فقهی صرفاً عرفی هستند، به دلیل عدم وجود در صدر اسلام، بدعت تلقی شوند همچنین شاگردانش نه تنها اعمال عبادی، بلکه پدیده‌های عرفی را نیز اگر فاقد سابقه تاریخی در صدر اسلام باشند مثل جشن‌ها شب نیمه شعبان را داخل در بدعت می‌شمارند. (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۱۴/۲۳۵).

۳،۲ شاطبی و نظریه مقاصد شریعت (تفکیک میان صورت و هدف)

ابوالقاسم شاطبی (متوفی ۷۹۰ هـ) با تبیین دقیق مقاصد شریعت، بدعت مضر را از امور عرفی صرف انجام داده.

شاطبی بدعت را به دو دسته تقسیم می‌کند:

بدعت حقیقه (مخالفه قطعی): آنچه برخلاف نص قطعی و اصول دین باشد (مانند تغییر اصول اعتقادی یا ارکان عبادات) این نوع بدعت مردود است.

بدعت اضافیه (مخالفت ظنی) آنچه در اصل مشروع است، اما در کیفیت انجام، زیاده‌روی صورت گیرد که عرفاً به عنوان دین پذیرفته شود (مثلاً افزودن رکعات در نماز نافله‌ای که مشروع است) ایشان تأکید می‌کند که امور غیرتوقیفی که صرفاً جنبه کمک به اجرای امر مشروع را دارند، اگر باعث تسهیل در وصول به مقاصد شوند، روا نیست که مطلقاً بدعت نامیده شوند (شاطبی، ۱۴۱۲: ۱/ ۳۶۷).

طبق این تحلیل جمود فقهی وقتی رخ می‌دهد که فقیه قلمرو بدعت را از دایره حقیقه و اضافیه به حوزه عرفیات و وسائل اعانت توسعه دهد بنابراین اگر امور عرفی مانند ابزار، آداب اجتماعی، تنظیمات اداری، یا وسائل اعانت بر عبادت را بدعت بنامیم، این خارج کردن شریعت از مقاصدش است (همان، ۵۱/۱).

۳,۳ نووی و فقه مصلحتی (پذیرش در حوزه تعلیم)

امام نووی (متوفی ۶۷۶ هـ) در شافعیه، موضعی معتدل تر اتخاذ کرد و مفهوم «بدعت حسن» را به رسمیت شناخت، هرچند در حوزه عبادات خالص آن را نمی‌پذیرد.

بدعت حسن

نوی معتقد است اگر عملی در دین وارد شود که در زمان سلف وجود نداشته ولی با مقاصد و مصالح شرعی سازگار باشد محمود و بدعت حسن است مثال بارز آن، جمع‌آوری احادیث در کتب مدونه (نوی، ج ۳، ص ۲۲) این پذیرش نشان می‌دهد که در حوزه ابزار و وسایل، انعطاف‌پذیری وجود دارد.

در اهل سنت نمی‌توان گفت کل نظام فقهی آنها دچار جمود فقهی است بلکه تنها «گرایش‌های سلفی توقیفی» مانند ابن تیمیه و پیروانش بدین آفت مبتلا هستند.

۴. دیدگاه امامیه در مقابل مفهوم بدعت و جمود

فقه امامیه در ترسیم مرز میان بدعت و اجتهاد در اقتداء به سنت چارچوبی دقیق‌تر دارد که در عبادات، آنچه مقوم ذات عبادت است مانند رکوع توقیفی است ولی غیر آن آنچه از شروط، ابزار، قالب یا فعل عرفی در تحقق عبادت است می‌تواند به عرف و عقل واگذار شود (بهبهانی، بی تا: ۴۸۱/۱).

۴،۱ قاعده توقیف و معیار تقید در فقه امامیه

اصولیون امامیه بر این باورند که هر عملی که در شریعت به عنوان عبادت یا جزئی از آن مطرح می‌شود باید از طریق نص صریح شارع (قرآن و سنت معصومین) اثبات شود البته باید این امور تعبدی را از دو جهت مورد بررسی قرار داد.

الف: توقیفات اصلی (ارکان واجزاء)

این موارد باید دقیقاً مطابق آنچه شارع بیان کرده، انجام شوند. برای مثال، تعداد رکعات نماز که نص قطعی بر آن وجود دارد. خروج از این دایره، مصداق بدعت است مانند تغییر در

ساختار اذان (حذف حَيَّ عَلَى خَيْرِ الْعَمَلِ) که نمونه ایی از تفاوت در مرزبندی بدعت است که در منابع شیعه، این عبارت جزء اصلی اذان است.

ب. امور ایزاری (هیئت و کیفیت اجراء امور)

اموری که شارع در مورد آن‌ها سکوت کرده یا آنکه ابزار انجام آن یک امر مشروع هستند، تابع حکم عقل عملی و بنای عقلا و عرف متشرعه‌اند. این موارد، حوزه‌ای است که بدعت در آن راه ندارد، بلکه اگر به شکل نامتعارف انجام شود، باطل می‌شود نه بدعت بزرگان اصولی معاصر امامیه تأکید زیادی بر استقلال حجیت عقل عملی در حوزه ابزار و کشفیات عقلی دارند و حجیت بنای عقلا در اموری که نص شرعی آن را رد نکرده است موجب می‌شود که تغییرات در ابزارهای اجرای سنت نه تنها بدعت نباشد، بلکه مجاز نیز باشد. (شهید ثانی، ۱۴۰۳: ۵۸۱/۱).

۲،۴. جمود در فقه امامیه

البته در فقه امامیه از یک جهت جمودی رخ می‌دهد از این جهت که عبادات را توقیفی می‌داند، یعنی هیچ جزء یا هیئت آن بدون نص معتبر از شارع قابل افزودن نیست (سبزواری، ۱۳۸۸، ج ۸، ص ۱۷۳) و در اصول فقه امامیه، هنگام تردید در امثال امر عبادی، قاعده اشتغال جاری می‌شود یعنی وقتی یقین به وجوب عمل داریم، باید با یقین آن را انجام دهیم و اگر شک داریم که آیا این عمل موجب امثال است یا نه، باید احتیاط کنیم بنابراین

هر نوع تغییر یا افزودن به آن عمل ممکن است «بدعت» تلقی شود از این قاعده، ذهن فقیه شیعه به سمت احتیاط متمایل می‌شود، و هرگاه ظهور نص یا صدق موضوع عبادت مشکوک باشد، جانب احتیاط را می‌گیرد تا دچار بدعت نشود مانند مورد طواف که روایات فراوانی از ائمه (ع) وارد شده که «طواف باید حول بیت در مسجدالحرام» انجام شود؛ نه خارج از آن، و نه در هوایی که عرفاً دیگر بر آن «حول بیت» صدق نمی‌کند پس اگر طواف در ارتفاعی انجام شود که عرفاً در محیط بین بیت و مقام قرار نمی‌گیرد، در صدق عنوان طواف تردید پدید می‌آید وقتی صدق عرفی موضوع عبادت مشکوک شود اصل توقیفی مانع تطبیق جدید می‌گردد (سیستانی، ۱۴۱۴: ۱/ ۱۸۵-۱۸۶) شارع محیط خاصی برای طواف تعیین کرده، و فقیه از ترس خروج از آن هیچ تفسیر عرفی تازه را نمی‌پذیرد. امامیه در حوزه نظری و مبانی منبع‌شناسی، کاملاً ضد بدعت است اما همین توقیف در منبع، هنگام تطبیق عملی عبادات، در پیوند با اصل احتیاط به جمود فقهی در شکل و مکان اجرا منتهی می‌شود.

۵. تحلیل تطبیقی ادله و نقد رویکردهای طرفین

این بخش به ریشه‌یابی عمیق‌تر تفاوت‌ها در سطح ادله و نقد داخلی هر مکتب می‌پردازد.

۵.۱ مسئله اعتبار «سیره عملیه» در مواجهه با تغییر

سیره عملیه برای هر دو مکتب مهم است، اما تفسیر آن متفاوت است.

۵.۱.۱ دیدگاه اهل سنت: سیره تا زمان ائمه و خلفای راشدین

در روش‌شناسی اهل سنت، به ویژه در نزد امام مالک و احمد بن حنبل، «عمل اهل مدینه» و «سیره خلفای راشدین» از ادله معتبر شرعی شمرده می‌شود خلفای راشدین چون از

نزدیک‌ترین اصحاب پیامبر بودند، اجتهادشان نه از رأی شخصی، بلکه از فهم نبوی مقاصدی سرچشمه می‌گیرد؛ پس عمل آنان جزئی از سنت الهی و نبوی قرار دارد که از نظر شرعی باید به سنت شرعی اقتداء کنیم که اگر عمل خلیفه در تضاد با نص باشد، دیگر داخل در عنوان سنت راشدین نیست اقتداء حقیقی به سنت، تنها با پذیرش اقدامات اصلاحی و اجتهادی خلفاء در کنار اتباع نصوص نبوی تحقق دارد (ابن القیم، ۱۴۱۱: ۱۷۱/۲) بنابراین هر تغییری که در عصر خلفاء برای تنظیم امور دینی یا عمرانی پدید آمده مشروع است چون امتداد روح سنت است، نه آغاز بدعت.

اهل سنت توسعه‌های مسجد الحرام در زمان عمر بن خطاب و عثمان بن عفان را سیره حجت شرعی می‌دانند زیرا مقصود، تسهیل عبادت و حفظ مقاصد شرع است که در عصر خلفا با اجماع صحابه تأیید شده (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۵۳۷/۲).

۲,۱,۵ دیدگاه امامیه (قول و فعل و تقریر معصومین)

در علم اصول فقه امامیه، سنت عبارت از قول، فعل و تقریر معصوم (پیامبر و امامان معصوم علیهم‌السلام) است که به تعبیر دقیق‌تر، سنت در امامیه نه «سیره پیشینیان» و نه «عرف صحابه» بلکه منبع تشریع مأمون از خطا است؛ زیرا معصوم در اندیشه شیعه حامل علم الهی و در مقام بیان حکم واقعی است که احتمال خطا هم ندارد (مظفر، ۱۳۸۸: ۶۳/۲) در نگاه امامیه، سنت ثابت و غیرقابل توسعه منبعی است؛ نمی‌توان آن را توسعه داد تا شامل فهم صحابه یا تابعان شود.

۳,۱,۵ نقد مبانی اهل سنت در توسعه مفهوم سنت

در مکتب امامیه سیره خلفای راشدین منبع تشریع محسوب نمی‌شود؛ زیرا تنها «سنتِ معصوم» حجت شرعی است. حجیت هر دلیل شرعی نیازمند کشف قطعی از حکم واقعی است. آنچه از قول یا فعل معصوم صادر شود، یقیناً حاکی از مراد شارع است (به واسطه‌ی عصمت) اما فعل خلیفه یا صحابی، در بهترین حالت ظنی است. (سبحانی، ۱۴۲۹: ۱۶۱/۱). امامیه معتقد است عبادات، از قبیل طواف، نماز و حج، توقیفی‌اند؛ یعنی شکل، عدد، زمان و مکان آنها فقط به نص شرع ثابت می‌شود. بنابراین توسعه‌ی مسجد الحرام در زمان عمر و عثمان، هر چند از نظر عمرانی پسندیده و عرفاً موجه است که از منظر امامیه در حوزه‌ی «عرفیات مأذون» قرار دارد، نه در قلمرو سنت شرعی تبعدی. به تعبیر دیگر، امامیه تفاوت می‌گذارد میان: «سنت تشریعی» (دلیل شرعی) و «سیره عرفی عقلایی» (مصلحت اجرایی).

امامیه می‌پذیرد که فقیه باید از مقاصد شریعت آگاه باشد، اما «مقاصد» تنها در مقام تطبیق و تفریع حجت است، نه در ایجاد منبع جدید تشریع. یعنی مقاصد می‌توانند در تفسیر نص نقش داشته باشند، نه در الحاق خلیفه یا صحابی به منبع وحی. بنابراین مقاصد، دلیل مؤکد حکم شرعی نیستند؛ یعنی شارع مقدس جعل حکم را بر اساس مصالح واقعی انجام داده، یعنی نمی‌توان با تمسک به مقاصد ظنی، حکمی جدید ساخت، چرا که جعل حکم، شأن شارع است نه شأن فقیه (نائینی، ۱۳۷۶: ۳/۵۹).

این تفاوت بنیادین، باعث می‌شود که در مسئله جمرات، اهل سنت توسعه ساختاری را ادامه سیره عملی خلفا (که بر اساس نیاز زمانه عمل می‌کردند) بدانند، در حالی که امامیه آن را «اضافه» بر سیره زمان امام صادق (ع) تلقی می‌کنند که نیازمند یک دلیل قطعی یا رفع حرج اضطراری است.

اهل سنت، توسعه‌های عمر و عثمان مصادق سنّه راشده دانسته که منبع شرعی مستقل است اما در منطق امامیه همان توسعه، اگر موافق عقل و مصلحت باشد، مشروع است اما مشروعیت آن از ذات سیره خلفاء نمی‌آید، بلکه از مبنای عقل و مصلحت برمی‌خیزد (بحرانی، بی‌تا: ۳۱۰/۷-۳۱۱).

در نگاه فقه امامیه، اقتداء به سنت یعنی التزام عملی به آنچه از معصوم صادر شده باشد؛ خواه در مقام قول باشد یا فعل و یا تقریر. محور اقتداء، «معصوم» است، زیرا تنها اوست که واقع شریعت را می‌داند و مصون از خطاست؛ پس همان‌گونه که وحی محدود به عصر رسول خدا نیست بلکه در استمرار حجت الهی تداوم دارد، اقتداء نیز محدود به اصحاب و شاهدان تاریخی نیست، بلکه به «خط عصمت» تعلق دارد.

۲,۵ نقد بدعت اهل سنت در مواجهه با مقتضیات زمان و مکان

اهل سنت برای پاسخ‌گویی به تحولات زمانه، از دو راه بهره بردند:

۱. توسعه تعریف سنت به سیره خلفاء و صحابه.
 ۲. پذیرش نظریه‌های بدعت حسنه، مصالح مرسله و مقاصد شریعت.
- اما هر دو راه، از منظر مبانی امامیه، گرفتار بدعت غیرمجاز هستند؛ زیرا این راه‌ها «منبع تشریع» را دستخوش تغییر می‌کند، نه «ابزار اجرا» و در مقابل، فقه شیعه تغییرات زمان و مکان را در سطح موضوع، ظرف و آلت عبادت قرار می‌دهد، نه در سطح منبع تشریع؛ بنابراین بدون ورود به بدعت، می‌تواند خود را با شرایط جدید سازگار کند.
- برای اهل سنت، حل مشکلات زمانه (مثلاً توسعه مسجد، تراویح جماعت، جمع قرآن، تنظیمات جدید در حج) از طریق افزودن سیره خلفا/صحابه و مصالح مرسله به عنوان منابع

جدید تشریع انجام می شود که این دقیقاً همان چیزی است که از دید امامیه «بدعت غیر مجاز» است؛ زیرا تشریع جدید بدون نصّ و بدون عصمت شکل گرفته است (سید مرتضی، ۱۴۰۵: ۱۶۷/۱).

۳,۵ نقد جمود شیعی در مواجهه با زیرساخت‌های نوین

جمود در فقه امامیه اغلب از افراط در «احتیاط در عبادت» ناشی می شود گرچه این احتیاط گاهی از لحاظ فقهی موجه به نظر می رسد زیرا خوف از بدعت ریشه در اصل توقیف دارد که عبادات از نظر شارع تبعیدی محض و بر پایه نص اند و هر تغییری در چستی یا چگونگی عمل، اگر نص آن را تأیید نکند، بدعت تلقی می شود در ظاهر، این نگاه ضامن صیانت از عبادت است اما در عمل، این ترس از بدعت گاهی از سطح «حفظ ماهیت» به سطح «حفظ صورت تاریخی عبادت» کشیده می شود، و همین تغییر سطح، منشأ جمود فقهی است. فقیهان محتاط، به جهت خوف از انتساب چیزی بی اذن به خدا، گاه آنچه را در قالب عبادت رخ داده، عین عبادت می پندارند یعنی ظاهر هیئت (مانند مکان، ترتیب، سطح، یا ابزار) را جزء جوهر تشریع تلقی می کنند هدف عبادات، تطبیق موضوع عرفی عبادت بر قصد قربت است، نه حفظ شکل تاریخی آن و این «خوف مطلق از بدعت» نه تنها ضامن صحت عبادت نیست، بلکه می تواند مانع اجرای عبادت حقیقی شود چرا که موضوع عبادت را به صورت تاریخی محدود می کند. (شهرستانی، بی تا: ۲/۲۷۱). این نکته دقیقی است که بعضی مذاهب عامه هم به آن توجه داده اند به این بیان که وقتی فقیه از ترس بدعت هر تغییر عرفی را ممنوع می داند این «خوف»، کارکرد مقاصد شریعت، را از بین می برد. پس این خود نوعی «بدعت

مقاصدی» است، چون در صدد حفظ دین، به انحراف در حفظ دین دچار شده است (ابن القیم، بی تا: ۲۵۶/۱-۲۵۷). جمود فقهی امامیه در طواف نتیجه توسعه‌ی بی‌ضابطه‌ی اصل توقیف به حوزه مصادیق است، در حالی که توقیف فقط در ارکان تشریع معنا دارد. برای همین بعض فقهاء معاصر تصریح کرده‌اند که صدق عرفی «حول البیت» مناط حکم شرعی است؛ مادام که صدق عرف محقق باشد، عمل همان طواف مأثور به است بنابراین این فتوا نه بدعت در حکم است و نه منجر به خروج از اقتداء به سنت می شود زیرا ارکان و اهداف طواف (هفت شوط، قصد قربت، غیر حجر، تداوم دور حول البیت) حفظ شده و فقط صورت اجرای عرفی موضوع (ارتفاع، مسیر) دگرگون شده نه ماهیت مأثور به (مکارم شیرازی، ۱۴۱۶: ۹۸/۱).

فقیه در اینجا از سنت معصوم فاصله نمی گیرد، بلکه موضوع آن سنت را با ابزار عرف، در عصر جدید تطبیق می دهد مانند اینکه اگر کسی در طبقه دوم مسجد نماز بخواند، عرف می گوید رو به قبله است زیرا قبله موضوع عرفی است، نه تاریخی همچنین همین مبناء در «حول البیت» جاری است (غضنفری، ۱۴۰۴/۱).

شارع مقدس مکان خاصی را تعیین نکرده است؛ فقط امر کرده است: «وَلْيَطُوفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ» بنابراین، طواف منحصر به سطح زمین کعبه نیست و توقیف در مکان معنا ندارد ملاک صحت طواف صدق عرفی است، توقیف فقط در اصل عبادت معتبر است (ماهیت طواف)، نه در ظروف زمانی و مکانی آن که تابع تغییر عرف و شرایط است (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۳: ۱۲).

۶. نتیجه گیری و پیشنهادات (اجتهاد تطبیقی و رفع تعصب)

۱,۶ جمع بندی یافته‌های کلیدی

این پژوهش نشان داد که تفاوت بنیادین در مواجهه با تغییرات در مورد اقتداء به سنت ریشه در تفاوت در اولویت بندی اصول استنباطی دارد:

۱. فقه امامیه: در موارد عبادی معتقد به رعایت احتیاط و حفظ ظاهر سنتی (به دلیل تعبد به نص) است، که گاهی منجر به جمود عملی در پذیرش زیرساخت‌های جدید می‌شود (مانند طواف در ارتفاع)

۲. فقه اهل سنت: گرچه عده‌ایی از اهل سنت بر اساس فقه ابن تیمیه و تعصب بر حفظ ظاهر سنت دچار جموداند ولی با وجود نظریه فقه مقاصدی شاطبی و امثال آن از این جمود رهایی جستند گرچه بیان عامه در تفسیر سنت و تبعیت از دلیل مقاصد شریعت مستلزم بدعت است بنابراین هر دو رویکرد دارای نقاط قوت و ضعف هستند؛ احتیاط امامیه حافظ دین در برابر بدعت‌های نادرست است ولی در پاره‌ایی از موارد به خاطر رعایت احتیاطات غیر لازم دچار جمود شده اما انعطاف اهل سنت (تطبیق سنت با مقاصد شریعت) حافظ بقای اجرای مناسک در مقیاس بزرگ و خروج از محذور جمود است ولی در مواردی دچار بدعت شده‌اند.

۲,۶ پیشنهادات اجتهادی برای رفع جمود در فقه امامیه

برای رفع جمود محتمل در فقه امامیه در زمینه مناسک حج، توصیه می‌شود اجتهاد در چند محور تقویت شود.

۱,۲,۶ تشویق به اجتهاد تطبیقی

دعوت به مطالعه عمیق تر نظرات فقهای اهل سنت در مسائل اجتهادی (نه مسائل اعتقادی) که ریشه در اصول مشترک (مانند قاعده لاضرر و نفی حرج) دارند، می تواند منابع فکری جدیدی برای فقهای شیعه در مواجهه با چالش های نوین فراهم آورد.

۲,۲,۶ توصیه به رفع تعصب

لازم است فقه شیعه از احتیاط صرف خارج شده و شجاعت فقهی لازم برای تطبیق احکام الهی با واقعیت های عینی را کسب کند، چرا که دین اسلام آمده است تا آسانی و رحمت را محقق سازد، نه آنکه انسان ها را در تنگناهای ساختگی گرفتار کند، به ویژه در فریضه ای چون حج که تجلی وحدت عالم اسلام است.

فهرست منابع

- ابن ابی شیبہ، عبدالله بن محمد بن ابراهیم العیسی (۱۴۰۹ق). کتاب المصنف فی الأحادیث والآثار (کمال یوسف الحوت، محقق). ریاض: مکتبة الرشد
- ابن اثیر، أبو الحسن علی بن محمد (۱۳۸۵ق). الکامل فی التاریخ. بیروت: دار صادر
- ابن تیمیہ، أحمد بن عبدالحلیم (۱۴۱۶ق). مجموع الفتاوی. مدینه: مجمع الملک فهد
- _____، _____ (۱۴۱۹ق). اقتضاء الصراط المستقیم لمخالفة أصحاب الجحیم. ریاض: دار عالم الفوائد
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۲۶ق). فتح الباری فی شرح صحیح البخاری. ریاض: دار طیبہ

- ابن الجوزية (ابن القيم)، محمد بن أبي بكر (١٤١١ق). **إعلام الموقعين عن رب العالمين**. بيروت: دارالكتب العلمية
- ابن الجوزية (ابن القيم)، محمد بن أبي بكر (بي.تا). **الروح في الكلام على أرواح الأموات والأحياء**. بيروت: دارالكتب العلمية
- ابن عاشور، محمد طاهر (١٤٢٥ق). **مقاصد الشريعة الإسلامية**. قطر: وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية
- ابن كثير، اسماعيل (١٤٠٧ق). **البداية و النهاية**. بيروت: دارالفكر
- ابن نجيم، زين الدين (١٤١٩ق). **الأشباه والنظائر**. بيروت: دارالكتب العلمية
- افتخاري گلپايگانی، شيخ علي (١٣٧٦). **آراء المراجع في الحج**. تهران: مشعر
- ايزدي فرد، علي اكبر؛ نعمت زاده، رجب علي و كاويار، حسين (١٣٨٨). **عرف و جاگناه آن در استنباط احكام شرعي**. مطالعات فقه و حقوق اسلامي، ١١(١)، ٣٥-٧٣
- بحراني، يوسف (بي.تا). **الحدائق الناضرة في احكام العترة الطاهرة**. قم: موسسه نشر اسلامي
- بهبهاني، محمد باقر (بي.تا). **الفوائد الحائرية**. قم: مجمع الفكر الاسلامي
- جوهرى، إسماعيل بن حماد (١٤٠٧ق / ١٩٨٧م). **الصحيح تاج اللغة وصحاح العربية** (أحمد عبدالغفور عطار، محقق). بيروت: دارالعلم للملأين
- جويني، عبدالملك بن عبدالله (١٤١٨ق). **البرهان في اصول الفقه**. بيروت: دارالكتب العلمية
- چگيني، رسول (١٤٠٣). **بازخواني بنيادين مفهوم سنت و بدعت از منظر اهل بيت عليهم السلام**. نشریه كلام اسلامي، قم
- حسيني خراساني، سيد احمد (١٣٨٤). **پاسداری از نقش اجتهاد**. مجله فقه، قم
- خوئي، سيد ابوالقاسم (١٤١٩ق). **محاضرات في الأصول**. قم: موسسه نشر اسلامي
- زحيلي، محمد مصطفى (١٤٠٩ق). **الفقه الإسلامي و أدلته**. دمشق: دارالفكر
- سبجاني، شيخ جعفر (١٤٢٩ق). **الموجز في اصول الفقه**. قم: مؤسسه الإمام الصادق (ع)

- سبزواری، عبدالاعلی (۱۳۸۸). **مذهب الأحكام فی بیان الحلال و الحرام**. قم: دارالتفسیر
- سرخسی، محمد بن أحمد (۱۴۲۱). **المبسوط**. بیروت: دارالمعرفة
- سیستانی، سید علی (۱۴۱۴ق). **مناسک الحج**. قم: مکتب آیه الله العظمی السید السیستانی
- شاطبی، ابراهیم بن موسی (۱۴۱۲ق). **الاعتصام**. ریاض: دار ابن عفان
- _____ (۱۴۱۷ق). **الموافقات**. ریاض: دار ابن عفان
- شافعی، محمد بن ادريس (۱۳۵۸ق). **الرسالة**. مصر: مکتبة الحلبي
- شریف مرتضی، علی بن حسین (۱۴۰۵ق). **الانتصار فی انفرادات الإمامية**. تهران: دارالکتب الإسلامية
- شهرستانی، سید علی (بی تا). **موسوعة الأذان**. قم: نشر اجتهاد
- شهید ثانی، زین الدین بن علی العاملي (بی تا). **الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة** (السید محمد کلاتر، محقق). قم: دار العالم الإسلامي
- طباطبایی حکیم، محمدسعید (۱۴۲۸ق). **فتاوی الحج و العمرة**. قم: دارالهلل
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). **الرسائل العشر**. قم: مؤسسه النشر الإسلامی (نسخه غیر مصححة)
- غضنفری، علی (۱۴۰۴). **بازخوانی طواف در طبقات از منظر آیات و روایات**. مجله پژوهش های فقهی، تهران
- فاضل لنکرانی، محمدجواد (۱۳۹۳). **الطواف فی الطابق الأعلى من الکعبة**. قم: مرکز فقهی ائمة اطهار
- القرافي، أبو العباس (بی تا). **الفروق**. بیروت: عالم الكتب
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳ق). **بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار**. بیروت: دار إحياء التراث العربی
- مطهری، مرتضی (بی تا). **اسلام و مقتضیات زمان**. تهران: انتشارات صدرا
- مظفر، محمدرضا (۱۳۸۸). **اصول الفقه**. قم: مؤسسه النشر الإسلامی

- مكارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۶ق). **مناسک الحج**. قم: مدرسه الإمام علی بن ابی طالب (ع)
- مكارم شیرازی، ناصر (۱۴۳۲ق). **الفقه الاسلامی المقارن**. قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)
- میرزای قمی، ابوالقاسم (۱۴۳۰ق). **قوانین الأصول**. قم: احیاء الکتب الاسلامیة
- نائینی، محمدحسین (۱۳۷۶). **فوائد الأصول**. قم: مؤسسه آل البيت (ع)
- نووی، ابوزکریا (بی تا). **تهذیب الأسماء و اللغات**. بیروت: دارالکتب العلمیة
- هنرمند، علی (۱۴۰۰). **نسبت بدعت با تاسیسات مدنی نوپدید**. فصلنامه فقه و مبانی حقوق اسلامی، بناب، (۴) ۱۸۸-۱۷۳

References

- Ibn Abi Shaybah, Abdullah ibn Muhammad ibn Ibrahim al-Absi. (1989/1409 AH). **The Compiled Book on Hadiths and Traditions** (Kamal Yusuf al-Hut, Ed.). Riyadh: Maktabat al-Rushd (In Persian)
- Ibn al-Athir, Abu al-Hasan Ali ibn Muhammad. (1965/1385 AH). **The Complete History**. Beirut: Dar Sader (In Persian)
- Ibn Taymiyyah, Ahmad ibn Abd al-Halim. (1996/1416 AH). **Collection of Fatwas**. Medina: King Fahd Complex (In Persian)
- Ibn Taymiyyah, Ahmad ibn Abd al-Halim. (1999/1419 AH). **The Requirement of the Straight Path in Opposing the Companions of Hell**. Riyadh: Dar Alam al-Fawa'id (In Persian)

- Ibn Hajar al-Asqalani, Ahmad ibn Ali. (2005/1426 AH). ***Fath al-Bari: Commentary on Sahih al-Bukhari***. Riyadh: Dar Taybah (In Persian)
- Ibn al-Jawziyyah (Ibn al-Qayyim), Muhammad ibn Abi Bakr. (1991/1411 AH). ***Informing the Signatories About the Lord of the Worlds***. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah (In Persian)
- Ibn al-Jawziyyah (Ibn al-Qayyim), Muhammad ibn Abi Bakr. (n.d.). ***The Soul: On the Souls of the Dead and the Living***. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah (In Persian)
- Ibn Ashur, Muhammad Tahir. (2004/1425 AH). ***The Objectives of Islamic Law***. Qatar: Ministry of Awqaf and Islamic Affairs (In Persian)
- Ibn Kathir, Ismail. (1987/1407 AH). ***The Beginning and the End***. Beirut: Dar al-Fikr (In Persian)
- Ibn Nujaym, Zayn al-Din. (1999/1419 AH). ***Similarities and Analogies***. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah (In Persian)
- Iftikhari Golpaygani, Sheikh Ali. (1997/1376). ***Opinions of the Maraji' on Hajj***. Tehran: Mash'ar (In Persian)
- Izadi Fard, Ali Akbar; Nematzadeh, Rajab Ali; and Kavyar, Hussein. (2009/1388). "Custom and Its Place in Inferring Religious Rulings". *Studies in Islamic Jurisprudence and Law*, 1(1), 45-73 (In Persian)

- Bahrani, Yusuf. (n.d.). *The Fresh Gardens on the Rulings of the Pure Household*. Qom: Islamic Publishing Institute (In Persian)
- Behbahani, Muhammad Baqir. (n.d.). *The Ha'iri Benefits*. Qom: Majma al-Fikr al-Islami (In Persian)
- Jawhari, Ismail ibn Hammad. (1987/1407 AH). *Al-Sihah: The Crown of Language and Correct Arabic* (Ahmad Abd al-Ghafur Attar, Ed.). Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin (In Persian)
- Juwayni, Abd al-Malik ibn Abdullah. (1998/1418 AH). *The Proof in the Principles of Jurisprudence*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah (In Persian)
- Chegini, Rasoul. (2024/1403). "A Fundamental Re-reading of the Concept of Tradition and Innovation from the Perspective of the Ahl al-Bayt (Peace Be Upon Them)". *Journal of Islamic Theology*, Qom (In Persian)
- Hosseini Khorasani, Seyyed Ahmad. (2005/1384). "Guarding the Role of Ijtihad". *Journal of Jurisprudence*, Qom (In Persian)
- Khoei, Seyyed Abu al-Qasim. (1999/1419 AH). *Lectures on the Principles of Jurisprudence*. Qom: Islamic Publishing Institute (In Persian)
- Rouhi Yazdi, Mohammad Hossein; Ayati, Seyyed Mohammad Reza; and Arabiyan, Asghar. (2023/1402). "The Role of Custom in the Immortality

of the Islamic Religion". *Studies in Islamic Jurisprudence and Law*, 15(33), 259-288 (In Persian)

- Zuhayli, Muhammad Mustafa. (1989/1409 AH). ***Islamic Jurisprudence and Its Evidence***. Damascus: Dar al-Fikr (In Persian)
- Sobhani, Sheikh Ja'far. (2008/1429 AH). ***A Summary of the Principles of Jurisprudence***. Qom: Imam Sadiq Institute (In Persian)
- Sabzevari, Abd al-A'la. (2009/1388). ***Refined Rulings in Explaining the Permissible and the Forbidden***. Qom: Dar al-Tafsir (In Persian)
- Sarakhsi, Muhammad ibn Ahmad. (2000/1421 AH). ***The Expanded***. Beirut: Dar al-Ma'rifah (In Persian)
- Sistani, Seyyed Ali. (1993/1414 AH). ***Hajj Rituals***. Qom: Office of Grand Ayatollah Seyyed Sistani (In Persian)
- Shatibi, Ibrahim ibn Musa. (1992/1412 AH). ***Holding Fast***. Riyadh: Dar Ibn Affan (In Persian)
- Shatibi, Ibrahim ibn Musa. (1997/1417 AH). ***The Agreements***. Riyadh: Dar Ibn Affan (In Persian)
- Shafi'i, Muhammad ibn Idris. (1939/1358 AH). ***The Treatise***. Egypt: Maktabat al-Halabi (In Persian)
- Sharif Murtada, Ali ibn Husayn. (1985/1405 AH). ***The Defense of Imami Unique Positions***. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah (In Persian)

- Shahrestani, Seyyed Ali. (n.d.). ***Encyclopedia of Adhan***. Qom: Nashr Ijtihad (In Persian)
- Shahid Thani, Zayn al-Din ibn Ali al-Amili. (n.d.). ***The Beautiful Garden: Commentary on the Damascene Glimpse*** (Seyyed Muhammad Kalantar, Ed.). Qom: Dar al-Alam al-Islami (In Persian)
- Tabatabai Hakim, Muhammad Said. (2007/1428 AH). ***Fatwas on Hajj and Umrah***. Qom: Dar al-Hilal (In Persian)
- Tusi, Muhammad ibn Hasan. (n.d.). ***The Ten Treatises***. Qom: Islamic Publishing Institute (Uncorrected edition) (In Persian)
- Ghazanfari, Ali. (2025/1404). "Re-reading Tawaf on Floors from the Perspective of Verses and Narrations". *Journal of Jurisprudential Research*, Tehran (In Persian)
- Fazel Lankarani, Mohammad Javad. (2014/1393). ***Tawaf on the Upper Floor of the Kaaba***. Qom: Fiqh Center of the Immaculate Imams (In Persian)
- Al-Qarafi, Abu al-Abbas. (n.d.). ***The Differences***. Beirut: Alam al-Kutub (In Persian)
- Majlisi, Muhammad Baqir ibn Muhammad Taqi. (1983/1403 AH). ***Bihar al-Anwar: The Comprehensive Seas of the Reports of the Pure Imams***. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi (In Persian)

- Motahhari, Morteza. (n.d.). *Islam and the Requirements of Time*. Tehran: Sadra Publications (In Persian)
- Muzaffar, Mohammad Reza. (2009/1388). *Principles of Jurisprudence*. Qom: Islamic Publishing Institute (In Persian)
- Makarem Shirazi, Naser. (1996/1416 AH). *Hajj Rituals*. Qom: Imam Ali ibn Abi Talib School (In Persian)
- Makarem Shirazi, Naser. (2010/1432 AH). *Comparative Islamic Jurisprudence*. Qom: Imam Ali ibn Abi Talib School (In Persian)
- Mirza Qomi, Abu al-Qasim. (2008/1430 AH). *The Laws of the Principles*. Qom: Ihya al-Kutub al-Islamiyyah (In Persian)
- Naini, Mohammad Hossein. (1997/1376). *The Benefits of the Principles*. Qom: Al al-Bayt Institute (In Persian)
- Nawawi, Abu Zakariya. (n.d.). *The Refinement of Names and Languages*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah (In Persian)
- Honarmand, Ali. (2021/1400). "The Relationship of Innovation with Newly Emerged Civil Institutions". *Quarterly Journal of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law*, Bonab (In Persian)